

TAJNA VREMENA

Živan Bezić, Split

"Što je dakle vrijeme? Ako me nitko ne pita znam, ali ako bih htio nekome na pitanje to razjasniti, ne znam"
(Sv. Augustin, *Ispovijesti*, gl. XI).

Znam li bolje odgovoriti? Ne znam, to je sigurno. No tajna je vremena tako fascinantna da se ne može prestati razmišljati o njoj. To je, uostalom činio i sam sv. Augustin, pa ćemo ga i u tome slijediti.

Međutim, ako želimo govoriti o vremenu, to možemo učiniti jedino u kontekstu prostora. Prostor i vrijeme su naime jedno s drugim usko povezani kao sijamski blizanci. Toposfera i kronosfera sačinjavaju jednu sferu. Obje tvore jedan nerazdvojivi i misteriozni kronotop. Na žalost, ni s tom konstatacijom ne ćemo uspjeti razriješiti tajnu vremena.

PROSTOR I VRIJEME

Prostor i vrijeme oduvijek su bili uvjet i uvjetnici svega postojećega, suradnici u građenju i gradbi svemira, "kuće bića". Nisu dakle prazna kuća, jer bi u tom slučaju bili kutija a ne dom. Oni su kuća i stanište svih zemaljskih bića, mrtvih i živih, zajednički dom svih stvorenja.

Martin Heidegger uporno je tvrdio da se u smisao bitka, zapravo tu-bitka (Dasein), može prodrijeti jedino u "horizontu vremena". Po njemu je temeljna struktura tubitka upravo u "Biti-u-svijetu" (in-der-Welt-sein), dakle postojanje u prostoru i vremenu.¹ A pjesnik Paul Valery je to isto izrazio svojim stihom: "Je suis monde, corps et pensée" (Ja sam svijet, tijelo i misao). Čovjekovo biti-tu je simbioza svijeta, tijela i duše.

Sudbinska važnost prostora i vremena za nas i naš svijet naslućivala se i u drevnim vremenima. U mitologiji su prostor i vrijeme uživali golemu pažnju i njima su se pridavali božanski atributi. Prostor i vrijeme su čak bili smatrani božanstvima koja su sustvarala i pokretala sve što postoji. Zaustavimo se časak samo na grčkoj mitologiji. Po njoj na početku svega nije bio Kozmos (red, svemir) nego Kaos (nered, zbrka), tj. tamno i bezdano prostranstvo u bezobličnom previranju. S Vremenom (Vrijeme=Kronos) u njemu su nastali (Uranos) i Zemlja (Geja), bogovi, titani i ljudi, dakle Kozmos. No proždrljivi Kronos počeo je redom gutati u svoje ždrijelo svu svoju djecu, dokle ga nije žena Reja uz pomoć sina Zeusa na lukav način prisilila da opet izbljuje na svijet progutanu djecu.

¹ M. Heidegger, *Sein und Zeit*, 15. izd., M. Niemeyer, Tübingen 1979, na više mjesta.

Tako su postanak i ustroj svijeta zamišljali stari Heleni. A kako ga danas zamišljamo mi, djeca XX. stoljeća? Velim "zamišljamo", jer kozmogeneza ne može imati svjedoka, pa je tako istina o početku svijeta - a to znači i njegovih koordinata prostora i vremena - ostala prepuštena našoj sposobnosti zamišljanja, našoj mašti. Ti su zamišljaji - dakako - brojni i raznoliki, bilo u individualnoj bilo u kolektivnoj mašti čovječanstva.

Međutim, u posljednje doba kozmogonija, teogonija i antropogonija ustupile su mjesto modernoj znanosti. Ona pretendira na to da nam otkrije sve tajne svijeta, pa tako i prostora i vremena. Ona ih proučava i tumači sa svih mogućih vidika, otimajući sfingi prostora i vremena njezine tajne. U toj svojoj mucij gonetanja išla je tako daleko da je "otkrila" čak i antimateriju, antiprostor i antivrijeme. Ona se nada da bi mogla doprijeti i do njih kroz tzv. galaktičke crne rupe.

Ako je sigurno da među nebeskim galaxijama zaista postoje crne rupe, tj. šupljine u prostoru, i ako je točna Einsteinova tvrdnja da prostor i vrijeme tvore jednu cjelinu, onda bi morala postojati i crna rupa u vremenu. U tom slučaju eto nam prigode da kroz te rupe zavirimo u beskrajna prostorja svemira i u mračne magle vremena. Što bismo tamo, onkraj našeg horizonta, otkrili i doznali? Ne bismo li možda tamo i zalutali pa se više ne bismo znali povratiti majci Zemlji, svojoj rodnoj "kući"? Da li bismo uopće ostali u našem vremenu ili bi nas Kronos požderao kao i svu svoju djecu?

Neki maštoviti suvremenici, a među njima i ozbiljni učenjaci, već dulje vrijeme maštaju o nekom "vremeplovu" (bolje je: vremenoplovu!) kojim bismo se mogli otisnuti u beskraje i prapočetke vremena. No pitanje je da li je uopće moguće putovati kroz prošla i buduća vremena? Putovati prostorom - to već radimo. Ali - putovati vremenom? Kako tu plovidbu izvesti? Kako se može dospjeti do prošlosti koje više nema ili do budućnosti koje još nema? Konstruktori zasad još neizgrađenog vremeplova pozivaju se na teoriju relativiteta, pa na taj način i njihov vremeplov ostaje pod embargom relativnosti. Premda oni svom planu pridaju vid znanstvenosti, na žalost on ostaje samo na fantastičnom terenu *science fictiona*.

Što se tiče zagonetke prostora, dobro je potražiti utočište u etimologiji. Po njoj bi se mogao tražiti korijen riječi prostor, a onda i pojma prostor, u: a) sintagmi "biti prost", tj. biti slobodan, nevezan na bilo kakvu određenost i sponu, materijalnu i moralnu. Ta prostost, prostota ili prostota (bez njezina etičkog i etiketskog prizvuka, dakle ne u smislu prostakluka!) jest onaj slobodni prostor koji je u stanju obuhvatiti mnoštvo predmeta što imaju nekakvu protežnost, b) glagolu prostirati (trajno) ili prostrijeti (trenutno), koji opet imaju svoj korijen u gl. sterati (se).² A steru se i prostiru ne samo roba i platno nego i sve stvari koje ne mogu stajati o sebi. Njima je stoga potreban neki

² Odatle imenica steralište (mjesto za steranje), steraljka (konopac za steranje) i prostirka (pokrivač na postelji ili sag).

prostor koji je prost od drugih predmeta, dakle prazan. Po zakonima fizike naime znamo da nikada dva razna predmeta ne mogu stajati na istome mjestu.

Prostor našeg postojanja tako nam je potreban da bez njega ne bi existirao nitko, pa ni čovjek. Prostor je medij našeg postojanja u tolikoj mjeri da je donekle moguće i poistovjećivanje čovjeka i njegova prostora. Glasoviti filolog W. von Humboldt opazio je da se u nekim jezicima osobne zamjenice identificiraju s priložima prostora. Tako se npr. u njima kaže "ovdje" namjesto ja, "tu" za ti, a "tamo" za on. Prostor je prema tome čovjekov existencijal, gotovo on sam.

Uza sve to, bila bi opasna zabluda vjerovati da je čovjek prostor ili, obrnuto, da je prostor čovjek. Prostor je zaista u čovjeku (kao njegova kategorija mišljenja) i čovjek je u prostoru (kao kategorija stvarnosti), ali ne mogu biti isto. Heidegger veže prostor uz čitav svijet i priznaje mu objektivnu realnost. No on ujedno podređuje prostor svijetu kao jednom od svjetovnih fenomena. Zato tvrdi: "Niti je prostor u subjektu niti je svijet u prostoru. Prostor je naprotiv 'u' svijetu... Prostor može biti pojmljen tek u svođenju na svijet" (*Bitak i vrijeme*, II. izd., str. 126,128).

Neki pokušavaju riješiti zagonetku prostora misleći da je dostatno prostor proglasiti mjestom na kojemu nalaze svoj položaj razni predmeti geosfere i kozmosfere. Promašen pokušaj, jer što je drugo mjesto doli točka u prostoru, dakle dio prostora, predio. Mjesto je onaj djelić prostora na kojemu se s-mjestilo neko tijelo. Mjesto postoji samo u funkciji tijela koje ga zauzima.³ Izvan tog zauzetog volumena nema mjesta. Tamo gdje se ništa i nitko nije smjestio ne može biti ni mjesta. Ono nastaje i nestaje već prema tome je li prazno ili zauzeto. Mjesto stvaraju tjelesa. Stoga kad god se govori o prostoru kao mjestu, to se mora shvatiti kao govorna figura nazvana sinegdoha: riječi se zamjenjuju zbog njihove unutarnje veze. Ovdje se uzima "pars (mjesto) pro toto" (prostor, svemir).

Tu zamjenu možemo oprimjeriti poznatim grecizmom "toposfera". Ova složenica označuje prostor kao zbroj svih mjesta u svemiru. Toposfera sadrži u sebi sva nebeska tijela s prostorom koji zauzimaju.⁴ U takvom značenju i mi smo je upotrijebili odmah na početku ovog eseja o vremenu.

Kad smo utvrdili razliku između prostora i mjesta, slobodno je reći da prostor obuhvaća sva moguća mjesta unutar sebe, koja je

³ Od starine u slavenskim jezicima *mjesto* znači ograđeni naseljeni prostor, zaštićeno (ogradom, zidovima) naselje. U hrvatskome su mjesto selo i grad, na slovenskom je to grad, na ruskome svako javno mjesto, položaj i služba, na poljskome "miasto" je grad a "miasteczko" gradić, te na češkome "misto" isto što i na čakavskome (no "mistečko" je malo mjesto, a "mestečko" gradić). Nikada dakle mjesto (sa svim srodnim izrazima kao smještaj, namještaj, premještaj, s pripadnim glagolima) nije praznina, pustinja ni prazan prostor.

⁴ Kada Grci žele naglasiti prostor bez tijela što ga zauzimaju, rabe riječi srednjega roda το χωος (zbrka, nered, stihija) ili το κενov (praznina).

zauzelo neko tijelo, tj. neka materijalna supstancija. Sad će nam biti lakše prihvatiti opisku prostora koju nam je pružio filozof F. Salvaggi: "Apsolutni prostor je zamišljen od našeg uma kao jedna protežna stvarnost, homogena i beskrajna, koja postoji u sebi i po sebi nezavisno od svih posebnih tjelesa, u sebi prazna od materije, ali sposobna da ih primi i sadrži."⁵

Mi bismo, sa svoje strane, mogli definirati prostor mnogo kraće: *to je vakuum što obuhvaća postojanje svih materijalnih bića.*

Budući da je naš pravi zadatak uronjavanje u tajnu ne samog prostora, nego u misterij njegova partnera i blizanca vremena, bacimo jedan pogled na njihovu tajanstvenu vezu, na zagonetku kronotopa.

ZAGONETKA KRONOTOPA

Prije svega se moramo uhvatiti u koštac s tuđicom. Što je njezino pravo značenje? Po slovu njezinih sutvorbenika $\chi\rho\nu\nu\omicron\varsigma$ -a (što znači vrijeme) i $\tau\omicron\rho\omicron\varsigma$ -a (mjesto, prostor), prijevod glasi prostor i vrijeme, odnosno vrijeme-prostor. Budući da je ta kovanica nezgrapna, moramo potražiti bolje hrvatske prijevode. Mogući su ovi: 1. iz korijena vrijeme: vremesklon (poput nebosklon), vremestan i vremesvijet. Iskoristivši lijepi hrvatski nastavak za prostor "ište", možda bi najbolja prevedenica za kronotop bila vremenište: 2. od korijena dob-a: dobosklon, dobostan, dob-i-svijet i možda dobomir (ovdje "mir" uzimamo u njegovu praslavenskom značenju svijet, što još i danas vrijedi u ruskome). 3. iz korijena $g\acute{o}d$: godosklon, godostan i godimir. 4. s korijenom ljet: ljetosklon, ljetostan, ljetomir (prema: ljetina, ljetopis, proljeće, stoljeće) pa još i ljetište. 5. od korijena vijek: vjekosklon, vjekostan i vjekomir, a možda je po analogiji s vremenište i ljetište najbolje vjekovište. 6. od korijena svijet: svjetogod, svjetodob i svjetovijek. 7. poslužimo li se korijenom mjesto, dobivamo: mjesto-vremen, mjestodob, mjestogod, mjestoljet i mjestovijek.

Toliko samo o bogatstvu hrvatskih tvorbenih oblika na temu kronotopa. A sada prijedimo na unutarnju vezu kronosa i toposa. Na njihovu neraskidivu vezu upozorio nas je sv. Toma Akvinski kad je htio dati definicije brzine i sporosti. On veli: "Brzina označuje gibanje po dugom prostoru u kratkom vremenu, a sporost obratno: (gibanje) po kratkom prostoru a u dugom vremenu."⁶ Vrijeme se ne može definirati bez prostora ni prostor bez vremena. Stoga neki naši suvremenici drže da je sintagmu prostor i vrijeme pravilnije pisati prostor-vrijeme.

⁵ F. Salvaggi, *Filosofia del mondo. Cosmologia filosofica*, Gregoriana, Roma 1985, str. 296.

⁶ "Velox dicitur quod movetur per multum spatium in paucio tempore, tardum autem quod e converso per paucum spatium in multo tempore" (Toma Aqu., In IV Phys, 16, n. 569).

Na misterioznu vezu prostora i vremena upućuju nas i sami pojmovi i zamisli koje o kronotopu imamo. Prisetivši se Selvaggijeve i naše opisne prostora, koje smo malo prije spomenuli, a čija je bit u tome da je prostor neka praznina (doduše, stari su zamišljali da prostor nije prazan nego ispunjen eterom, što je bila zabluda), ali ne bilo koja praznina, već ona koja bi mogla u sebe primiti različita tjelesa i predmete, nameće nam se analogna ideja vremena kao također jedne praznine koja u sebi može sadržavati razne događaje što se zbivaju u tijeku vremena. Oboje nam naime - i prostor i vrijeme - dozivaju u pamet nešto prazno ili pusto, što se može ispuniti nečim stvarnim. Dakle, sugeriraju nam jednu prazninu koja u sebe može primiti nešto konkretno i realno, ili pak sliku pustinje koju se može naseliti.

Kako bismo mogli imenovati takvu prostornu i vremensku prazninu, sposobnu da bude nečim ispunjena? Zbunjen sam, ne može mi pasti na pamet ni jedna zgodna hrvatska riječ za takav pojam praznine. U ovoj bi se nedoumici najradije pomogao latinskim jezikom, u kojemu nalazim prikladan izraz "receptaculum". On upravo naznačuje ono na što mislimo: prazan i šupalj prostor spreman za primanje neke stvari ili "robe" koja dolazi izvana. Prema tome mogli bismo receptaculum prevesti na hrvatski kao prihvašće, sklonišće ili spremišće. Mogli bismo ga zamisliti nečim poput prazne posude u koju se mogu odlagati stvari (ne samo tekućine). Možda bi se mogli pomoći i slikom prazna okvira koji uokviruje nazočne likove i predmete te vremenska zbivanja. A mogli bismo kazati i ovako: kronotop je scena na kojoj se odvija neka radnja (scenarij).

Sve te lijepe riječi - prihvašće, skladišće, spremišće, posuda, okvir, scena - mogu se s lakoćom prihvatiti kao oznake prostora, ali ne i za oznaku vremena. Može li vrijeme biti neko skladišće, sprema ili posuda u koje se mogu smjestiti događaji i zbivanja na tom svijetu? Doduše, i to bi se moglo dogoditi ako pustimo maha mašti, pa se poslužimo analogijom praznine i nazovemo je "vremenski prostor", unutar kojega se odvijaju razni događaji.⁷ A kronotop upravo i jest - vremenski prostor, vremešće.

Mi se u dnevnom životu ionako već služimo izrazom "vrijeme teče"; ako teče, onda je i ono neka vrsta tekućine koja se može "uliti" u neku vremensku posudu, odnosno uskladištiti u neku povijesnu epohu, što mi već davno u našim povjesnicama i činimo: redamo prošle događaje u razne historijske pretince, koje nazivamo epohama, erama, fazama, dobama i razdobljima. S ovom analogijom ispunjavanja praznine kronotop dolazi opet na svoj račun: sličnosti su očite.

Razlika je samo u sadržaju kojim se ispunjavaju prostorne i vremenske praznine. U receptaculum ili šupljinu prostora smještavaju se samo materijalne stvari, sve ono što ima neku prostornu *protež-*

⁷ Događaji ili događaji imaju svoj korijen u riječi *god* i godina, što ukazuje na njihovu vremenost, tj. događaje u vremenu.

nost. Ova se pak proteže na dimenzije dužine, širine i visine. Svaka od njih uključuje i ostale dvije, a sve skupa traže neki prostor ili prostorijsku u koju će se smjestiti, tj. naći svoje mjesto. Protežnost zahtijeva prostornost, a prostornost omogućuje protežnost.

A što ispunjava vremensku prazninu? Mogli bismo odgovoriti da i "vremenski prostor" ispunjavaju također neka stvarna i tvarna bića, ali sagledana s jednog novog vidika. Naime ukoliko su tvarna (materijalna), već smo vidjeli, spadaju u sferu prostora, ali ako nešto rade ili se gibaju, izmiču kategoriji prostora, a ulaze u sferu vremena. Prema tome, ipak nismo pogriješili kad smo rekli da je prostor doista okvir postojanja tvarnih bića, a da je vrijeme okvir gibanja i djelovanja tih istih bića. U prostoru nešto po-stoji, a u vremenu se nešto do-gađa.

Svako pak događanje zahtijeva neku količinu vremena, više vremenskih jedinica. Takvo zbivanje u vremenu zove se trajnost ili *trajanje*.⁸ Trajati znači postojati neko duže vrijeme, ali u svom identitetu ostati isto. Dakle, opet stajanje i bitovanje (prostor), ali na način vremenskog z-bivanja i događanja. U prostoru se može biti, a u vremenu treba bivati i neprestano se zbivati. Tako smo opet u našem kronotopu. Stoga trajanje možemo još nazivati imenima vremenost ili vremenitost. Želimo li konačno sažeti ukratko glavne oznake vremenista, reći ćemo: prostor karakterizira protežnost ili prostiranje, a vrijeme trajnost ili trajanje.

Protežnost odgovara na pitanje koliko je dugo, široko i visoko neko tijelo, a trajnost: kada se događa neko gibanje (stoga bismo mogli govoriti i o kadoći vremena) i koliko dugo traje. Prema tome upit "koliko" vrijedi za oba oblika stvarnosti, i za prostorni i za vremenski. Odnosi se i na kolikoću stvari i na kolikoću događanja. Zar onda ne bismo mogli zgusnuti obe kolikoće i kazati: *kronotop je sutvorac kolikoće bića*. Dakle su-tvorac, jer Tvorac je Bog. I to aktivni sutvorac kao uvjetnik predmeta i zbivanja, te subjektivno-pasivni kao njihovo mjerilo.

Ako bismo sada željeli smjestiti kronotopiju u cjelinu svega znanstvenog rada, mogli bismo napraviti sljedeću sintezu ljudskog znanja. Predmet:

- ontologije je štostvo bića, učenje o bitku,
- logike: smislenost bića, unutarinja koherentnost,
- filozofije: uzročnost i smisao bića,
- teologije: bogovezanost (bogolikost) bića,
- antropologije: čovjekolikost bića,
- estetike: ljepota bića,
- etike: dobrota bića,
- prirodnih znanosti: kakvoća bića.

A kronotopa? Kolikoća bića!

⁸ "We live in durations and not in points" (A. N. Whitehead, *The aims of education*, New American Library, 9. izd., New York 1958, str. 159).

Iz dosadašnjeg izlaganja izlazi bjelodano da u prostoru n e š t o postoji, a da se u vremenu n e š t o događa. Ako se u prostoru zaista nešto nalazi, a u vremenu stvarno nešto zbiva, kako prostor i vrijeme mogu biti neka praznina ili prazni okvir, kako smo mi to do sada tvrdili? Ako su vrijeme i prostor neka praznina, onda su ništa, nešto što ne postoji. Ako ne postoji naime, ne mogu biti niti nešto osim ništa. I kako može nešto što stvarno postoji, tj. stvari i gibanja, bivati bez svoga prostora i zbivati se bez vremena? Može li u ne-biću boraviti biće? Ako su sadržaj prostora predmeti, stvari, bilje, životinje i ljudi, dakle bića, a sadržaj vremena događaji, pojave i zbivanja - dakle opet bića! - kako prostor i vrijeme mogu biti ne-bića? U ništavilu nema mjesta za nešto i za nekoga, inače upadamo u logičko protuslovlje. Problem se bitka prelama na postojanju prostora i vremena.

Ako dakle prostor i vrijeme nisu nebitak i ništavilo, jesu li barem nešto, neko biće (ens)? Imaju li i oni svoj entitet? Može li praznina kao takva imati entitet? Je li praznina neka realnost ili nije? Ako nije realnost, kako može u sebi nositi realnost? Ono što nije po sebi realno ne može u sebi sadržavati bilo koju realnost. Ako je prostor ništa, kako u nj smjestiti nešto, neku stvarnost? Ako je vrijeme ništa, kako se u njemu mogu odvijati događaji i gibanja? Ako je vrijeme ništa, onda je ono i nikada!

Tu se nalazimo na granici naše logike, naše ontologije i filozofije. Opet se nalazimo pred starom sfigom, pred nečim što je istodobno nešto i ništa. Ako j e s t nešto, nije ništavilo, ako je pak ništa/vilo, nije i nešto. Ali kako nešto (stvari i događaji) može s t a t i u ništa? Kako biće može bivati u ne-biću? Ako ipak sva bića po-s t o j e u "nečemu", to nešto nije ništa. Ako dakle nešto jest, onda i ono posjeduje neki način postojanja, zaista jest.

Premda ne možemo prihvatiti Newtonovo mišljenje da su prostor i vrijeme apsolutni entiteti, ipak smo prisiljeni priznati da postoje na svoj specifičan način, nekom vrstom originalne existencije. Prostor nije apsolutna praznina, jer je ipak pro-stor, tj. "prostire se", tako da može primiti i prihvatiti (receptaculum) još i druga bića. Vrijeme nije totalni nebitak, jer se u njemu nešto "vrti" ili "vrije" (korijeni vremena!), tj. zbiva i događa.

Koji nam, dakle, zaključak preostaje? Jedino ovaj: prostor i vrijeme nisu bića kao što su i sva ostala bića, no nisu niti nebića, što bi ih pretvorilo u ništa i ništavilo. Oni su bića svoje vrste (sui generis), na neki *drugačiji način*, potpuno *osebujna* bića. Bića kojima nema usporedbe ni u materijalnom ni u duhovnom ni u nihilističkom svijetu. Ipak ih - via analogiae - zovemo bićima, jer to i jesu. Pred njima naša stara filozofija spušta zastavu, za njih ontologija i logika moraju tražiti nove pojmovne kategorije. Prostor i vrijeme nas nadilaze svojom existencijom, prelaze granice umovanja i pojmovanja te izmiču našoj

znanstvenoj terminologiji. Oni sebe i nas približavaju granicama transcendencije. U njima se dodiruju ovostranost i onostranost.⁹

Tako se ispunila slutnja onog Nijemca koji je kazao da su prostor (Raum) i vrijeme (Zeit) zapravo "Traumzeit"! Kronotopija nam se ukazuje kao neko snovidenje, kao bajka za koju znamo da nije doslovno stvarna a da je ipak istinita. No to ipak nije razlog da prostor i vrijeme mistificiramo poput pjesnika niti diviniziramo poput Newtona. Čuda od vremena i prostora nisu nikakvi apsoluti ravni Bogu (i sam ih Newton smatra Božjim djelima), ne postoje sami po sebi ni o sebi. Vidjeli smo da prostor ne može postojati bez tuđe protežnosti, niti vrijeme bez trajanja.

A postoji li vrijeme prije trajanja ili tek trajanje čini vrijeme? Ima li prostora bez predmeta u njemu ili ga tvore predmeti? Ta dijalektika prostora i predmeta te vremena i događanja čini sve njih nečim relativnim. Stvari su u bitnom odnosu s prostorom i zbivanja u relaciji s vremenom, a prostor i vrijeme jedno s drugim, tako da su sve to *relativne realnosti* i nisu nikakvi apsoluti. Apsolutom može biti samo Jedan jedini u svojoj biti, stvoritelj svega.

Možemo li iz konstatacije o relativnosti vremeništa zaključiti o općem relativizmu u svijetu, u životu i filozofiji? Naime u god-i-miru mogu postojati neke sigurnosti te svaki opaženi podatak i mjera mogu biti točni, ali uz uvjet da najprije utvrdimo polaznu točku, ishodište i parametar mjerenja. No čim smo utvrdili taj parametar, imamo Arhimedovu "točku" te ispadamo iz relativnosti.

Unatoč tome što su prostor i vrijeme izvan stvari i služe kao njihova mjerila, oni su opet sa svoje strane i sami mjerljivi, dakle u svakom slučaju relativni. Jer, kako je to opazio još Leibnitz, prostor i vrijeme su samo o d n o s i i nema ih bez relacije sa stvarima i zbivanjima, tj. bez protežnosti i trajanja.¹⁰

U rješavanju zagonetke kronotopa postupak je uvijek bio dvostruk: aprioristički i aposterioristički. Po apriorističkoj teoriji kronotopija je samo plod našeg načina gledanja i shvaćanja stvari, neka urođena kategorija razmišljanja i spoznavanja (Kant).¹¹ Aposteriorna spoznaja prostora i vremena je ona koja se stječe na temelju iskustva kao rezultat kronotopskih impresija.¹² Koju god od njih prihvatili, svaka nam pokazuje kako su prostor i vrijeme samo relativne stvarnosti. Zar nas na tu misao ne potiče i Einsteinova teorija relativiteta?

⁹ "Ovostranost i onostranost ne razlikuju se više kao *dolje* - (čovjek) - *gore* (Bog), jer više nisu tako odijeljeni, nego kao *sada* - *poslije*" (R. Brajčić, *Bit i suvremenost Crkve*, FTI, Zagreb 1986, str. 309).

¹⁰ S time se slaže i Whitehead (nav. dj., str. 159).

¹¹ Ako je tako, psiholog Piaget se pita zašto dijete s toliko muke, lutanja i nesigurnosti otkriva pojmove prostora i vremena.

¹² Stoga su stari skolastici pravilno prosudili entitet prostora i vremena: "Entia mentis cum fundamento in re."

Tajnovitost vjekovišta nam opet komplicira i samo pitanje njegove ne/mjerljivosti, kako smo već prije natuknuli. Naime, prostor i vrijeme su mjerljivi i nemjerljivi. Mjerljivi su: svaki dan govorimo o dužini prostora-vremena, a opet su i nemjerljivi jer su neizmjerne u svojoj cjelini, u njima samima, bez obzira na njihove sadržaje. Baš zato što su u sebi neizmjerne mogu biti pramjera svih mjera. Oni su nešto neizmjerivo što sadrži u sebi mjerivo.

Kronotop je neizmjernost - ali ne apsolutna i božanska - koja u sebi nosi mjernost, a s njome i smjernost. On je prostorje i mjerje za neizmjerje, te isto tako vremenost koja vodi u nadvremenost, u vjekovječnost. I tako smo na koncu prisiljeni izići iz fizike i ući u metafiziku.

Zar smo sada, nakon svih ovih spoznaja, postali pametniji i napokon shvatili zagonetku kronotopa? Nažalost, nismo, i pitanje je hoćemo li to ikada moći. Tko umije raz-umjeti paradoxe mjerljive neizmjernosti i vremenske nadvremenosti? Tko može pogledati, a kamoli sagledati u neizmjerne prostranstva beskrajnoga i vjekovitoga? Može li se doprijeti do srži kakvoće i kadoće?

Mi pozemljari nastajemo i nestajemo u vlastitom kronotopu, a njegov misterij ostaje.

TAJNA VREMENA

Istina, misterij ostaje, ali i nama nešto preostaje - nada! Dok postoji nada, preostaje nam i vrijeme nade. Stoga se valja suočiti s vremenom u nadi i s nadom u vremenu. Jer ako je u našoj aktualnoj kronotopiji nada postala utopija, nije valjda i kronija postala anakronija. Nije i ne može biti. Mi smo se u vremenu rodili, u njemu i s njime živimo, u njemu smo sasvim uronjeni. Ono je za nas uvijek suvremeno, ovo je naše vrijeme. Mi smo subitak u tubitku i sadabitku. Stoga je i vrijeme da se potpuno bacimo u duboke vode vremena. Kao djeca vremena moramo upoznati svog roditelja, malo dublje zaroniti u nauku o vremenu ili kronologiju (hrvatski: vremenstvo).¹³

Prije svega ostaloga nameće nam se pitanje: *Postoji li vrijeme uopće?* Da ono nije samo utvara, jedna vrsta iluzije, naš ljudski umotvor, kako nam sugeriraju neki filozofi? Svi znamo da prošlosti više nema, da budućnost još nije ni stigla do nas, a da je sadašnjost samo jedan hip koji u časku dođe i prođe, nastane i odmah nestane. Prema tome, vrijeme uopće ne postoji?

A zar i prošlost nije ipak prošlo vrijeme, prošlo ali vrijeme? Zar nam i budućnost neće doći upravo s vremenom? Kad vrijeme ne bi postojalo, ne bi bilo ni trajanja u svijetu, ni života, ni prošlosti ni

¹³ Obično se riječ kronologija uzima u smislu redosljeda događaja. Kronologija zapravo znači govor o vremenu, a za redosljed događaja bolji su izrazi kronotaxa ili jednostavno kronika.

budućnosti. K tome, ono što postoji ne ostavlja tragove za sobom. A vrijeme i te kako ostavlja neizbrojne i neizbrisive tragove svoje existencije, ugodne i neugodne, lijepe i ružne, radosne i tragične. I mi sami smo proizvod vremena.

A što nam sve ne pričaju spomenici pretpovijesti (saxa loquntur!) i same povijesti! Dosta je samo zaviriti u stare dokumente, naše arhive, kronike i spomenice. Zar se stalno ne osjećamo kao igračka burnih događaja što se zbivaju oko nas i čija smo često žrtva? Prisjetimo se i svojih vlastitih doživljaja, našega djetinjstva i svih onih dojmova koje primamo u ovom istom trenutku...

Povjesničar znanosti Vladimir Bazala piše: "Ako čestice komuniciraju među sobom nekim kanalima koji leže izvan poznatih zakona o prostoru i vremenu služeći se medijem o kojem nemamo nikakvu predstavu i koje se ne uklapa u našu fiziku, ako je, dakle, komunikacija među fotonima trenutna, onda vrijeme za njih nema nikakva značenja, pa bi njihova komunikacija bila neograničena u prostoru i vremenu."

Odmah zatim Bazala navodi tuđe pretpostavke o vjerojatnom antivremenu.¹⁴ I zaista, ako postoje antičestice i antimaterija, nema razloga da ne postoji i *antivrijeme*. No taj isti izraz, snagom svoga radikala, uključuje u sebi i vrijeme. Existencija antivremena je nesхватljiva bez pretpostavke vremena.

Već smo vidjeli da za velike fizičare i učenjake, na čelu s Newtonom, ne samo da postoji prostor i vrijeme nego oni postoje kao apsoluti. To je doduše pretjerana tvrdnja - jer je kronotop djeljiv, mjerljiv i prolazan - ali ona u svojoj jezgri jamči faktor vremena.

Moramo li se opet vraćati na već razmatrani problem kronotopa i bitka? Tada smo ustvrdili da vrijeme nije ništavilo i nebitak te da jest bitak, ali osebujne naravi, neusporediv sa svim onim bićima koje obuhvaća. I Aristotel ga je smatrao bićem, no ne i jedinom komponentom bića. Nije ih poistovjetio. Vrijeme nije biće kao i sva ostala bića, ono ih nadvisuje. Ipak ono samo nije subjekt djelovanja, premda se kaže: "Vrijeme gradi po Kotaru kule, vrijeme gradi, vrijeme razgrađuje." U svom glasovitom djelu *Bitak i Vrijeme* Heidegger je postavio sebi za cilj "Interpretaciju vremena kao mogućeg horizonta svakog razumijevanja bitka" (ib. 19). I premda vrijeme nije bitak, ono "vremenuje" svaki bitak, pa i sama sebe: "Sie ist nicht, sondern zeitigt sich."¹⁵

I opet dakle moramo ponoviti: vrijeme nije aktivni bitak, ono ne djeluje samostalno, ali sudjeluje na existenciji svih bića. Ono je na neki način njihova "sub-stantia" u doslovnom smislu riječi, tj. podloga i temelj. Samo za sebe nema existencije, ono postoji za drugoga i s

¹⁴ Vl. Bazala, *Pogled na probleme suvremene znanosti*, Školska knjiga, Zagreb 1986, str. 52.

¹⁵ M. Heidegger, *Sein und Zeit*, 15. izd., str. 328.

opstankom drugoga, tj. čitavog procesa zbivanja. Dakle je neki pod-bitak ili nad-bitak, nešto originalno u carstvu ontosfere.

Vrijeme nije samostojni bitak, ali je dimenzija svakog bitka, osim Božjeg. To se najbolje može zapaziti kad se pitamo: kada je i kako postalo vrijeme? Vrijeme je nastalo sa stvarima i njihovim gibanjima. Vrijeme nije od vijeka, ono je počelo vjekovati kad su se u svijetu pojavila prva bića i započela svoju existenciju i život. Dakle: pojavilo se zajedno sa stvaranjem svijeta. Prije čina stvaranja vremena nije ga bilo. Stvaranje je početak vremena. Ili, kako nas uči Sveto pismo, Bog je stvorio svijet s vremenom i vrijeme sa svijetom ("Berešit..." "In principio..."). Sv. Toma je tu istinu jezgrovito izrekao riječima: "Simul cum tempore coelum et terra creata sunt" (Istodobno s vremenom stvorena su nebesa i zemlja). I što je drugo teorija o "Big bangu", ako ne epopeja početka kozmogonije i kronologije!?

I tako ponovno dolazimo do potvrde o relativnosti vremena. Ono postoji samo u odnosu prema drugim bićima. Vrijeme stoji, dok se u njemu sve giba. Ono "teče", ono "prolazi", ono "trči" i ono "bježi", ali nikad samo, nego u pratnji svojih štićenika. Vrijeme je statika i dinamika istodobno.¹⁶ Nastaje i nestaje, stvara se i troši se, dolazi i odlazi.

Tu se opet možemo pozvati na Einsteina.¹⁷ Njegova teorija relativnosti oslanja se upravo na nepouzdanosti vremena: svako je kretanje i njegovo mjerenje relativno. Uvjetovanost vremena čini da ono može protjecati brže i sporije, pa stoga vjerojatno postoji i više vremenskih sustava.¹⁸ Ono se znade tragično poigrati i sa životom ljudi: dječak Richy Galant je godine 1967. umro u Kanadi u 11. godini - zamislite od čega? - od starosti.¹⁹ Najgore se događa kad se ljudi dragovoljno i neodgovorno prepuste pritiscima i hirovima vremena. A. Huxley je opazio: "Politike i filozofije koje vjeruju samo u vrijeme postaju nasilne."²⁰

Smijemo li sada pristupiti definiciji vremena i reći što je njegova bit? Još ne. Bio bi to preveliki zalogaj za naš želudac. Stoga je pojam vremena možda bolje udrobiti na manje zalogaje, tj. najprije uočiti njegove bitne elemente. A koji su *elementi vremena*?

- Prvi i bitni element vremena je *bivanje* ili još preciznije *zbivanje*. Z/bivanje je zbroj bitovanja jednog bića. Dok se u prostoru

---

¹⁶ Uzmimo za primjer rečenicu "Ivica trči". Dinamičar će u njoj vidjeti samo činjenicu gibanja, a statičar će reći: Ivica se nalazi u stanju trčanja. Sve ovisi o kutu gledanja.

¹⁷ L. Barnett, *Einstein et l'univers*, Gallimard, Paris 1951; B. Russell, *The ABC of Relativity*, II. izd, Allen, London 1958; A. Lightman, *Einstein's Dreams*, Bloomsbury, London 1993.

¹⁸ A. Richer, *Alltag im Jahre 2000*, Herder, Freiburg 1967, str. 176.

¹⁹ Patio je naime od staračkih sindroma: arterioskleroze, celavosti, naborane kože, iznemoglosti i opće senilnosti (Osservatore Romano, 25. XI. 1971, str. 5).

²⁰ A. Huxley, *The perennial Philosophy*, Triad Grafton Books, London 1985, str. 244.

mora biti, u vremenu se to biti umnožava, pa dobivamo formulu: biti +biti+biti itd. Sama riječ z-bivanje je po zakonima zvučnosti nastala od s-bivanja, dakle od bivanja u skupini, u mnoštvu. To zbivanje može teći ili po sinkronijskoj liniji (simultanost, istodobnost bivanja) ili po dijakronijskoj (sukcesivnost, nastupanje jednog poslije drugog). Ono se naime može odvijati usporedno (u isto vrijeme) ili naporedno (u slijedu događanja).

- Ako je vrijeme zbivanje, onda je *gibanje*, pokret, događanje, dinamika. Ako je u prostoru dovoljno biti (veliko je pitanje je li to biti uopće statično, sjetimo se atomistike), u vremenu se mora bivati, tj. produživati svoju existenciju a s njome i akciju. Vrijeme je vezano uz akciju, uz pokret, uz dinamiku, uz neko gibanje energije. Energija je neprekidni vremenski motor koji apsorbira materiju, pokreće je i oživljuje život.

- Gdje postoji gibanje i pokret, tu moraju postojati i *promjene*. Promjena je srž gibanja i zbivanja. Bez promjene nema dinamike, zavlada bi entropija, a s njome i sve-mir, tj. smrt kozmosa.²¹ Promjene uvjetuju vrijeme, bez njih se za njega ne bi znalo. One su temelj kronometrije. Pogled u prirodu nam otkriva dane i noći, godine i njihove sezone. Pogled na nebo pokazuje nam kretanje zvijezda, mjesečeve mijene, "izlaz" i "zalaz" sunca. A kad bacimo pogled na sebe, opažamo vlastite promjene razvoja: djetinjstvo, mladost, zrelost i starost. Svuda oko sebe zapažamo rađanje, življenje i umiranje, stalne promjene. Mijena je naša sudbina: "Stalna na tom svijetu samo mijena jest" (Preradović: *Mujezin*).

- Vremenske promjene, gibanja i zbivanja ne odvijaju se kaotično, zbrkano i bez reda. One teku zakonomjerno, u jednom uzročnom slijedu, nikada na preskok (non datur saltus in natura!). Slijed (successio) zbivanja je bitni segment vremena. Dijakronija je suština kronosa, kozmosa i logosa. Ona se sastoji od mnoštva prolaznih i susljednih trenutaka. Slijed je to časova, satova, tjedana, mjeseci i godina. Po njemu sve pojave nadolaze jedna poslije druge, po uzročno-posljedičnom redu. Bez vremenskog slijeda ne bi bilo ni ontičke zakonitosti, ni zakona kauzaliteta.²² Slijed je istosmjerni i sukcesivni niz događanja, povezanih logikom uzročnosti i vremenosti.²³

- Vrijeme je beskrajni tijek činjenica, pojava i događaja u trajnome slijedu. Medij u kojem se sve biva i zbiva. Vremenski razmak

²¹ Ne smijemo zaboraviti da u praslavenskome riječ "mir" znači svijet. Mi je u ovoj sintagmi rabimo sinkronijski, u njezinu današnjem značenju: Mir=stanje mirovanja i nepokretnosti.

²² Ali ne u smislu Humeova pravila "Post hoc, ergo propter hoc". Ako se radi o istovjetnom nosiocu gibanja, uzročnost je neizbježna. Puki vremenski slijed bez kauzalnosti moguće je samo među raznorodnim subjektima.

²³ "Ce qu'il y a derrière le temps, c'est le devenir, et ce qui constitue le devenir c'est la causalité" (H. Barreau, *Temps et devenir*, u: Revue philosophique de Louvain, br. od veljače 1988, str. 17).

među zbivanjima čini povijesna razdoblja, no ta raz-doblja nisu prekid historije, ona nju samo poimaju i razlikuju po dobama. Samo vrijeme je *kontinuitet*, tj. neprekidnost i suvislost događanja, što je opet bitna sastojnica vremena kao cjeline. Ako je vrijeme proces (pro-cedere), onda se odvija po-stupno, u neprekidnom i homogenom trajanju. Vremenski intervali ne prekidaju cjelinu zbivanja niti narušavaju dimenziju trajanja.

- Pojam trajanja pretpostavlja subjekt koji perzistira u vremenu. Trenutno postojanje mora prijeći u postojanje, dakle kontinuum. U njemu doduše postoji neko prije i neko poslije, ali u spoju i povezanosti iste supstancije kojoj nešto prethodi i nešto nadolazi. Istina, vrijeme se sastoji od časova, ali i od povezivanja tih časaka, tj. *trajanja*. Uzmimo za ilustraciju slavnu Descartesovu izreku "Cogito, ergo sum". "Cogito" (mislim) je ovaj čas u kojem se događa moje mišljenje, ali "sum" (od esse=biti) je trajni subjekt koji misli i proizvodi mišljenje. Subjekt je prije svoga čina i ostaje poslije njega. Nije on čas, nego zbiranje i zbiratelj časova, kontinator njihova trajanja. Stoga je Bergson s pravom zaključio: "Le temps est la durée réelle" (vrijeme je realno trajanje).

Ako za prostor možemo reći da je mjesto i scena bića, za vrijeme moramo kazati da je ne scena nego scenarij koji se z/biva na toj sceni. No taj scenarij nije jednočinka, nego čitava drama, komponirana od bivanja i zbivanja, gibanja i promjena susljednih u trajanju i kontinuitetu. Pa kad smo tako ustanovili temeljne elemente vremena, možemo li sada ući u rizik njegove definicije? Budući da me pred tim zadatkom hvata jeza i malodušnost, prepustit ću riječ iskusnim filozofima.

Očiju zagledanih u vječnost Platon je vjerovao da je vrijeme "slika vječnosti". No, kako ćemo znati što je ikona vječnosti, kad ne znamo ni što je vrijeme ni što je vječnost? Aristotel je shvatio vrijeme kao "broj kretanja prema prije i poslije" (κατα το προτερον και υστερον). Prema tome vrijeme bi bilo vječno zbrajanje "sada". Dobra opisna definicija, ali subjektivna, bez nosive supstancije. Prema Kantu vrijeme objektivno ne postoji, ono je urođena mentalna kategorija, neki apriori, forma gledanja na događaje. Kronotop nije "Ding an sich" i tako s Kantom ostajemo u potpunom subjektivizmu. Za Hegela je vrijeme dijalektika promjena što se zbivaju u prirodi. Einstein je vrijeme sasvim relativizirao i proglasio četvrtom dimenzijom prostora. Premda je Heidegger opetovano izjavio da vrijeme smatra mogućim "horizontom svakog razumijevanja bitka", ipak je ostao na površini problema pretvorivši ontologiju u fenomenologiju.

Oponirajući Kantu, po kojemu vrijeme nije ontološki već psihološki problem (jer sâm čovjek unosi vrijeme u pojave i događaje), Günter Dux naglašava stvarnost vremena, ali ga ipak definira subjektivistički: "Vrijeme je ona kognitivna organizacija s kojom mi u

trajanju univerzuma razumijemo njegove promjene."²⁴ Jean Mouroux, na tragu Aristotela i Tome, definira vrijeme kao "la mesure du cheminement existentiel des êtres créés".²⁵ U ovoj se označnici vremena upozorava i na njegov početak, tj. stvaranje.

Da ne bismo išli unedogled s pokušajima definicija vremena (a ima ih mnogo), pokušajmo dati svoju. Uzimajući u obzir malo prije nabrojene elemente koncepta vremena, možemo ga opisati kao medij zbivanja i susljednog gibanja u kontinuitetu trajanja. Ili još kraće: *vrijeme je medij susljednog događanja*.

A da budemo jasniji, dužnost nam je objasniti termine naše odrednice, osobito onaj prvi i novi. Pod medijem razumijevamo kategoriju posredovanja objektivne i subjektivne zbilje vremena, kao neku sredinu ili područje (receptaculum) zbivanja.²⁶ Time priznajemo oba vida vremena, tj. njegovu objektivnu i subjektivnu vrijednost, realni i mentalni entitet. Vrijeme je medij ljudske existencije, dakle naš *existencijal*. Događanje je niz događaja u kontinuitetu trajnog zbivanja. Susljednost je povezani slijed gibanja i promjena u spomenutim događanjima.

Jesmo li našom definicijom iscrpli misterij vremena? Ni najmanje; on je tako taman i dubok da u njemu možemo jedva što nazreti, i zato nas neodoljivo fascinira. Upravo tom svojom tajanstvenošću. Vrijeme je nenadana bujica koja nas donosi na ovaj svijet i opet odnosi neznanu kuda. Ili da se poslužimo slikama starih Helena: vrijeme je ocean kojim plutamo i lutamo, udarani njegovim valovima. Po Heraklitu ono može biti i rijeka koja nas sudbinski nosi u svome nepovratnom toku (παντα ρει).

Ima li takva rijeka i svoje ušće, svoj smisao? Teče li besciljno ili i ona ima svoju svrhovitost? Ako ima početak, ima li i svoj kraj? Zašto je vrijeme našeg života patnja i bol? O svemu tome ćemo morati govoriti kad budemo proučavali povijest spasenja.

THE MYSTERY OF TIME

Summary

One of the greatest mysteries in the world is the time. Existing in time and space together, chronotopic character of world and man is still more a puzzle for us. Attempting to give his own definitions of

²⁴ G. Dux, *Die Zeit in der Geschichte*, Suhrkamp, Frankfurt 1989, str. 36.

²⁵ Mjera existencijalnog kretanja stvorenih bića (J. Mouroux, *Le mystère du temps*, Aubier, Paris, str. 35).

²⁶ U grčkoj gramatici medij je srednje stanje između aktiva i pasiva, posjeduje elemente subjekta i objekta.

space and time, the author admits insolubility of this mystery. Unlimited duration of time is unlimited and perplex enigma for us too.

Literatura:

L. Barnett, *Einstein et l'univers*, Gallimard, Paris 1951; M. Eliade, *Der Mythos der ewigen Wiederkehr*, Diederichs, Düsseldorf 1953; H. Conrad-Martius, *Die Zeit*, Kösel, München 1956; E. Fink, *Zur ontologischen Frühgeschichte von Raum, Zeit und Bewegung*, Den Haag 1957; B. Russell, *The ABC of Relativity*, II. izd, Allen, London 1958; J. Mouroux, *Le mystère du temps*, Aubier, Paris 1962; F. Kümmel, *Über den Begriff der Zeit*, Tübingen 1962; W. Mayer (Hg.), *Das Zeitproblem im 20. Jh*, Berlin 1964; W. Simonis, *Zeit und Existenz*, Butzon, Kevelaer 1972; J. T. Fraser, (ed.), *The Study of Time*, Springer, Berlin 1972; F. Macar, *Le temps. Perspectives psychophysiologique*, Mardaga, Bruxelles 1980; P. Watté (ed.), *Langages multiples sur le temps*, Louvain-la-Neuve 1981; D. Tiffeneau (ed.), *Mythes et représentations du temps*, CNRS, Paris 1985; Dž. Dž. Vitrou, *Šta je vrijeme*, Prosveta, Beograd 1985; N. Elias, *Saggio sul tempo*, Il Mulino, Bologna 1986; C. de Beaugard, *Time, the physical magnitude*, Reidel Publ., Dordrecht 1987; G. Boniolo (ed.), *Aspetti epistemologici dello spazio e del tempo*, Borla, Roma 1987; M. Heidegger, *Bitak i vrijeme*, II. izd, Naprijed, Zagreb 1988; isti, *Il concetto di tempo*, Ed. Gallio, Ferrara 1990; ; I. von Ludwiger, *Tajne prostora i vremena*, Mlad. knjiga, Ljubljana 1991; L. Ceccarini, *L'essere è il tempo*, Comet, Pavia 1993; J. L. Leuba (ed), *Temps et eschatologie*, Cerf, Paris 1994.